

Ю.С.ЗЕМСЬКИЙ*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ДЛЯ УКРАЇНИ ЗА СВІТОГЛЯДНИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ УКРАЇНОФІЛІВ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Аналізуючи публіцистику, приватне листування, програмні заяви українофілів, хлопоманів, громадівців середини ХІХ ст. у статті з'ясовується зміст їхніх світоглядних ідеалів та прагнень, а відтак відтворено модель бачення майбутнього України. Робиться висновок, що вся діяльність національної еліти була спрямована на формування громадянських стосунків в українському суспільстві.

Українське прислів'я, зафіксоване у збірці народних паремій ХІХ ст. М.Номиса щодо українського погляду на особливості наших національних суспільних стосунків у порівнянні із ближчими сусідами, проголошує: «У ляхів – пани, на Москві – ребята¹, а у нас – брати»². Це прислів'я надзвичайно влучно та рішуче проголосило світоглядну демократичність українців. Під метафоричним гаслом ідеального «братерства у суспільних взаєминах» у середині ХІХ ст. розгортався весь процес українського націєтворення. Власне, селянська реформа 1861 р. стала підставою, що дозволила вітчизняним націєтворцям легально заговорити про українське селянство як про самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а водночас – розпочати діяльність, що сприяла усвідомленню селянами особистих прав вільних людей. Адже реформа проголошувала їх свободу, а отже, потенційно моделювалася соціальна система «рівності» всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводитися у стосунках зі своїми «вчорашніми» господарями,

* Земський Юрій Сергійович – кандидат історичних наук, докторант Інституту історії України НАНУ.

¹ Лаконічно характеризуючи особливості міжособистісних взаємин у північних сусідів, дане прислів'я символізувало не лише відсутність манер увічливості, а почасти й грубість (що, зазвичай, трактується як наївна простота та щира «відкритість» душі росіянина), але, як з'ясовується, зафіксувало одну з тогочасних офіційних форм звертання. У фонді Подільської духовної консисторії Держархіву Хмельницької області зберігся документ із промовою імператора Олександра ІІ, виголошеною перед селянами Московської губернії 25 листопада 1862 р. з метою заохочення останніх до підписання уставних грамот. На Поділля він був надісланий для оголошення у церквах 19 лютого 1863 р. – у другу річницю маніфесту, коли саме завершувався термін підписання уставних грамот, аби місцеве селянство також не сподівалося на якісь додаткові пільги. Документ надзвичайно красномовний, тож подаємо його повністю та без перекладу:

«Слова, сказанние государем императором к крестьянам Московской губернии в Москве 25 ноября 1862 года. Здравствуйте, ребята! Я рад вас видеть. Я дал вам свободу, но помните, свободу законную, а не своеволие. Поэтому я требую от вас прежде всего повиновения властям, мною установленным. Требую затем от вас точного исполнения установленных повинностей. Хочу, чтобы там, где уставные грамоты ещё не составлены, они были составлены скорее, к назначенному мною сроку. Затем после составления их, т.е. после 19 февраля будущего года, не ожидать никакой новой воли и никаких новых льгот. Слышите ли? Не слушайте толков, которые между вами ходят, и не верьте тем которые вас будут уверять в другом, а верьте одним моим словам. Теперь прощайте, Бог с вами».

(див.: Державний архів Хмельницької області. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.721. – Арк.163).

² Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – С.76.

як належить вільній людині. Саме підняття свідомості народу через поширення в його середовищі грамотності та елементарних знань стало головною темою діяльності активістів українського націєтворення.

В.Антонович, якому польські кола закидали «зловмисне зближення» з українським селянством, пояснював у двадцятих числах лютого 1861 р. російській адміністрації, що поляки не зрозуміли змісту реформи, проголошеної Маніфестом від 19 лютого, за якою встановилися громадянські стосунки, тож визнання студентами-шляхтичами селян «рівними собі», дружньо-товариські взаємини з ними є цілком природними – «в житті треба виявляти християнську і братську любов до ближнього, а тому не можна допускати поганих стосунків із селянами, зневажати їх як особистостей»³. А вже згодом, у першому числі «Основи» за 1862 р., у своїй знаменитій «Сповіді», він детально розтлумачив позицію нової української еліти – націєтворців. Реагуючи на звинувачення польського шляхтича Т.Падалиці у відступництві, В.Антонович погодився і визнав себе відступником, але з гідністю констатував, що він відступився від ідеології шляхетської обраності та зверхності. Для польських шляхтичів, що живуть в Україні, писав він, є лише два шляхи:

«Або полюбити народ, серед якого вони живуть, проїнятися його інтересами, повернутися в народ, колись покинутий їхніми предками, і невтомною працею та любов'ю у міру сил залагодити все зло, принесене ними (предками теперішньої шляхти – Ю.З.) народу, який вигодував численні покоління вельможних колонізаторів, і якому ці останні за піт та кров платили презирством, лайкою, зневажанням його релігії, звичаїв, моралі, людськості, – або ж, якщо для цього не вистачить моральної сили, переселитися у землю польську, заселену польським народом, для того, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдської особи, для того, щоб, нарешті, позбутися самому перед собою огидного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатор, що і я опосередковано чи безпосередньо (що, зрештою, однаково) користаюся з чужої праці, заступаю дорогу розвитку народу, до хати котрого я заліз непрошений, із чужими йому намірами, і що я належу до табору тих, хто прагне загальмувати народний розвиток туземців, та що мимоволі поділяю відповідальність за їх дії»⁴.

Відкидаючи закиди Т.Падалиці у підбурюванні народу до нової Коліївщини та в небезпечності уславлення І.Гонти із М.Залізнякам, В.Антонович зауважував, що насправді гайдамацькі ватажки були народними представниками свого часу, вони уособлювали той народ, котрий шляхта довела до відчаю, за що й поплатилася. Сама ж шляхта була спроможна не доводити до народного гніву, однак вона воліла не поступатися. Сучасною ж зброєю, яку національна еліта повинна дати в руки народу, є «не ніж, не коса – а сумління та наука... Гонта нашого часу буде озброєний уже пером або красномовством»⁵.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.810. – Спр.132. – Арк.236, 240.

⁴ Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – 1862. – Січень. – С.93–94.

⁵ Там само. – С.90.

Отже, В.Антонович репрезентував політико-ідеологічну позицію нової національної української еліти, яка щирим серцем сприйнявши реформу та ліквідацію кріпосного права, зневажувала шляхетські привілеї, а натомість шляхетно брала на себе добровільні зобов'язання прислужитися народу, виводячи його з п'їтми неписьменності та політико-правового невігластва. Українські націєтворці у своїй діяльності виходили з апріорного ідейного переконання в тому, що народ усією попередньою історією формувався як спільнота демократичних традицій і переконань. М.Костомаров в одній зі своїх програмово-концептуальних праць чітко проголосив ідею окремішності історії та політико-правової свідомості українців, а також зробив наголос на демократичності українського світогляду:

«У природі південноруській не було нічого насильницького, ні-
велоючого, не було політики, не було холодного розрахунку та
твердості на шляху до наміченої цілі»⁶. Натомість «народ велико-
російський відрізняє від народу Південної Русі та інших росій-
ських земель – прагнення дати міцність і формальність єдності
своїй землі [...] тоді вже (в ростово-суздальський період зароджен-
ня політичної свідомості росіян – Ю.З.) виявилося прагнення
підкорити своїй землі інші руські⁷ землі. [...] князі у справах, що
виявляли їх особисте властолюбство, діяли за навіюваннями на-
родної волі, і те, що приписувалося їх самовладддю, потрібно від-
нести до самовладних схильностей тих, котрі оточували князів»⁸.

Властивий південним русичам дух терпимості, відсутність національної зарозумілості, – писав М.Костомаров, – перейшов згодом у характер козацтва та зберігся до наших часів⁹.

«Громада за південноруським розумінням зовсім не те, що община¹⁰ по-великоросійському. Громада – це добровільне зібрання людей, хто хоче – бере участь у ній, хто не хоче – виходить, так, як було у Запорозжжі – хто хотів – приходив, хто хотів – виходив звідти добровільно. За народним розумінням, кожен член громади є сам по собі незалежною особистістю, самобутньою особою; зобов'язання його до громади є тільки у сфері тих стосунків, котрі встановилися для взаємної безпеки і вигоди кожного члена громади, – тоді, як за великоросійським поняттям, община є своєрідним відстороненим вираженням загальної волі, що поглинає особисту самобутність кожного... Общинний великоросійський устрій є утиском, а тому форма останньої (тобто, форма організації общини – Ю.З.), введена владою, увібрала у себе дух і зміст,

⁶ *Костомаров Н.* Две русские народности (Письмо к редактору) // *Основа*. – 1861. – Березень. – С.17.

⁷ Тут і далі при перекладі джерел середини ХІХ ст. послуговуватимемося терміном «руський» – коли йдеться про українців; якщо ж маються на увазі росіяни чи химерна «триєдність» велико-, мало- та білоросів» – уживатимемо «російський».

⁸ *Костомаров Н.* Две русские народности... – С.43–44.

⁹ Там же. – С.61.

¹⁰ Община (рос. «мир») була неприродною для українських традицій формою організації громадських стосунків між селянами. Це питома російське явище, яке втілювало досить складну та самобутню особливість життя російських селян середньовічної доби. «Мир» означає сільську общину як одиницю господарську та адміністративну. «Мир» за законами звичаєвого права вирішував усі внутрішні проблеми життя селян та за принципом кругової поруки – проблеми у стосунках із зовнішнім світом, тобто поза «миром».

що панують у Великоросії; корінь його лежав у глибині народно-го життя: воно впливало морально із прагнення до тісного згуртування, до єдності суспільної та державної, що складає питому ознаку великоросійського характеру»¹¹.

Демократичність українського народного світогляду остаточно викристалізувалася та утвердилася як іманентна риса суспільно-політичної культури у період козаччини. На цьому акцентувалася увага в усіх працях українофілів середини ХІХ ст., а водночас – гіперболізована романтизація козацьких традицій «братерства» у суспільних стосунках переносилася ними з царини світоглядно-ідейних переконань у побутово-поведінкову сферу власного повсякденного життя. Найяскравішим прикладом українофільського самозречення задля служіння рідному народові, саме у спосіб «братерського» розділення із ним усіх його радостей та випробувань, стало життя Б.Познанського. Покинувши навчання у Київському університеті, у 1861 р. він оселився у с. Дударях Канівського повіту, одружився із сільською дівчиною й своє життя прагнув цілком «розчинити» у сільському побуті.

Стряпчий казенних справ Київської губернії, який у липні 1862 р. розслідував намову місцевого священика на Б.Познанського, доповідав, що «зв'язки його із людьми просякнуті демократичними ідеями; виявлення любові до простолюду і ненависть до панів; рішучий аж до самозречення злам у способі життя; пристрасть до творів Шевченка і розповсюдження їх, словом, усі ті обставини, якими оточив себе Познанський, мимоволі нашттовують на підозри, що Познанський має якісь злочинні ідеї про відновлення козацтва, або щось таке подібне, реалізуючи, одначе, ці ідеї повільно і з надзвичайною обережністю»¹². З'ясовано було також, що він постійно та послідовно «виявляв неприхильність до панів і просив не титулувати його таким іменем». Місцевий священик щодо цієї «вади» додавав, ніби «якось казав дружині Познанського, аби вона, як жона пана, навчилася пити чай, на що сам Познанський відповів: “Нехай її Бог криє од панства”»¹³. Зрештою, стряпчий (про що він згодом рапортував), відвідавши оселю Б.Познанського та відчувши щиру гостинність господаря, почав йому співчувати як дворянину, який міг би, за своїм розумом та характером, бути успішнішим та більш корисним суспільству, а теперішні захоплення можуть зле відбитися і на його майбутніх дітях. На все це Б.Познанський із глибоким почуттям

¹¹ Костомаров Н. Две русские народности... – С.73–74. Отже, надзвичайно централізована в управлінні та авторитарна, аж до деспотизму, у способі правління російська державність, – писав М.Костомаров, – цілком відповідала колективному, общинному (рос. «мирскому») мисленню російського селянина. Общинний устрій виховав психологію цурання приватної власності. У російського селянина немає нічого свого особистого, усе належить общині, а отже, і особиста доля селянина віддана та належить общині й Богові. А оскільки Господь Бог «помазав» владними привілеями царя, то царська влада і воля для російської свідомості – священна, а обов'язок покори царю – природний і незаперечний. Тому у росіян «усе належить Богу і царю». Як Бог когось підносить, а іншого карає, так і цар чинить Божу волю на землі. Покірність перед царем фіксується у російському прислів'ї: «Божа воля, суд царський». Це й пояснює терплячість російського народу до всевладдя, свавілля та навіть душоубства царів, адже повстати проти них – те ж саме, що й виступити супроти Бога. Цар – повний та абсолютний господар, власник, володар усього, що є в державі, включно із людьми.

¹² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.15.

¹³ Там само. – Арк.13.

відповів: «Чи можна не любити цього великого, доброго, простого народу; не шкодую, що ввійшов у його середовище; буду працювати; у сільському простому житті не багато треба; а дітей, якщо будуть, зумію виховати»¹⁴.

Такими ж рисами характеризували поведінку решти хлопоманів. Київський земський справник ще у листопаді 1860 р. доповідав про них генерал-губернаторові, називаючи «товариством комуністів». Він стверджував, що створили його студенти Київського університету, в його складі

«більше ста осіб студентів, які навчаються, та таких, що вже закінчили навчання і проживають у різних місцях. Хто саме ці студенти я відкрити не встиг. [...] Усі ці молоді люди особливо прагнуть прищепити ідеї комунізму простому народу, вони за будь-якої слушної нагоди навіюють селянам, що дворяни і селяни нічим не відрізняються за званням, бо всі рівні і все, хто що має, повинно бути спільним, що слуги не повинні називати своїх господарів рапів, тобто пан, а просто браціє, тобто брат; їхня прислуга інакше не звертається до них, як указаними іменами»¹⁵.

«Пронародна» демократичність поведінки, що поєднувалася із безпеляційною зневагою усього «панського», властива була, за переказами очевидців, також українофілові підполковникові А.Красовському, який «одягався по-селянськи у свитку і гостроверху високу шапку, що її називають тарасовою; говорив малоросійською і часто роз'їжджав по Корсуню кінями. [...] Якось Красовський, зустрівши у містечку (Корсуні – Ю.З.) старого селянина, привітався: “Здоров був, батьку!”, і коли старий, вірогідно знаючи, хто такий Красовський, відповів: “Здрастуйте, пане!”, то Красовський вигукнув: “Не хай (тобто, не обзивай) мене, добрий чоловіче, паном я такий же, як і ти” і поцілувався з ним»¹⁶.

Природу, походження романтичної ідеї «безпанського українського суспільства», що так сильно захопила свідомість нової української інтелігенції, певною мірою пояснив М.Костомаров, опублікувавши у «Колоколі» статтю «Україна». Феномен демократичності української народної свідомості автор безпосередньо пов'язував із козацьким минулим: «З часу козацтва починається нове життя нашого краю. Козацтво [...] було розсадником свободи і спротивом двоякому деспотизму: з однієї сторони – зовнішньому, напівдикому, східно-мусульманському деспотизму, а, з іншої – внутрішньому, аристократизму, тонкому, цивілізованому, що розвивався у поляків, під впливом старих римських і папських понять до рівня потворності»¹⁷. Річ Посполита, яку постійно шарпали набіги орд, не могла обійтися без козацтва, а отже, вона мирилася з його існуванням в Україні, проте завжди прагнула, щоби число цих вільних людей було обмеженим. Натомість український народ

¹⁴ Там само. – Арк.15 зв. – 16.

¹⁵ Там само. – Оп.810. – Спр.132. – Арк.8–8 зв.

¹⁶ Там само. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.16.

¹⁷ Україна (Письмо к издателю «Колокола») / Колокол. – Лист 61. – 15 января 1860 // Колокол. Газета А.И.Герцена и Н.П.Огарёва. Вольная Русская типография. 1857–1867. Факсимильное издание. – Москва, 1962. – С.499.

«хотів увесь користуватися правами вільних людей, усі бажали бути козаками і навіть самі реєстровці (козаки, записані в реєстр, що перебували на службі Речі Посполитої – Ю.З.) бажали своїм званням поділитися зі всіма. Народ не жадав мати над собою зверхників, народ бажав самоуправління, самосуду, рівноправного відбуття громадських повинностей і вільного обрання способу життя для кожного. [...] Коли поляки докоряли козакам, що у них знаходили прихисток різні авантюристи, самозванці, політичні вигнанці, еретики – вони відповідали, що у них з роду віку так ведеться, що кожному вільно прийти і піти. [...] Самі козаки – лицарі віри, у себе вдома приймали з привітністю і католика, і аріаніна, і мусульманина. [...] Українці ненавиділи будь-які переваги та привілеї, домагаючись від поляків прав і вольностей, вони хотіли і вимагали їх не для частини, а для всього свого народу»¹⁸.

Ідеалізація «показаної свідомості» українців, тобто життєва потреба почуватися вільною людиною; товариська рівноправність у міжособистісних взаєминах; визначення старших над собою неодмінно шляхом виборів, а не узурпації влади – усі ці традиційні для українських громадських стосунків риси відкидали будь-яку можливість примирення зі становими традиціями. Українська свідомість однаково не сприймала як польський аристократичний республіканізм, що визнавав за людей лише «кровну» аристократію, так і ще більше – станову диференціацію в умовах російського самодержавного «сатрапства», яке могло будь-кого підняти «з ґрязі в князі» та, навпаки, свавільно знищити кожного, хто виявляв бодай якусь незгоду зі встановленим владою порядком. Такі народні переконання українців обумовили тактику дій українофілів, націєтворців. Вони не бачили можливості «примирення» із тими представниками шляхти, чи дворянства, які не ідентифікували самих себе «людьми одного племені» з українським народом. Власне відмовою польської шляхти визнати право українців жити власним самобутнім національно-культурним життям пояснював Т.Рильський той антагонізм, що зберігався у суспільних відносинах на Правобережжі. Станові суперечності поєдналися тут із національними, а оскільки пани вважали себе поляками, а народ – українцями, то їх «уявлення про перевагу станову перейшло у переконання про перевагу національну; думка про законність панування станового перейшла у думку колонізації»¹⁹. Цю ж ідею розвинув П.Куліш. Замість того, щоби самій злитися з українцями, – писав він, – шляхта хоче поєднати Україну з Польщею й ополячити нащадків козаків. Шляхта «репетує, як тільки-но почує кілька вільних звуків української бандури, уже боїться за своє майбутнє, уже бачить спрямованого на себе в руках народних ножа, уже вимагає в ім'я цивілізації припинити згадувати про криваву старовину українську. Але ж цим самим ви засуджуєте свою народність, більше, аніж ми своїми віршами та прозою. Що це за законне та надійне становище шляхти серед українського народу, коли вона боїться його спогадів, затуманених віками безграмотності? Якщо нинішня шляхта не схожа

¹⁸ Україна (Письмо к издателю «Колокола»). – С.500–501.

¹⁹ Рильский Ф. Несколько слов о дворянах Правого берега Днепра // Основа. – 1861. – Листопад і грудень. – С.91–92.

на колишню, нехай вона те доведе і змусить народ забути, що це нащадки тих душманів»²⁰.

Звісно, українофіли, змагаючись у публіцистичних дебатах із поляками, не могли собі дозволити бути настільки ж відвертими і з росіянами, проте настороженість останніх, що лише з'явилася під кінець 1861 р., а наприкінці 1862 р. вже переросла у масове, суцільне поборювання всього українського, свідчила: росіяни, враховуючи досвід власної боротьби із «полонізмом» у Правобережній Україні, сприйняли як таку ж небезпеку для інтересів імперії ще й українофільство. Таким чином, пронародні писання українофілів, їх відверта боротьба із польською шляхтою почали сприйматися загрозою також і для російського дворянства. «Зближення з народом» почало трактуватися російською адміністрацією як «загроза революції». До формування такого переконання у російській владі чи не найбільшою мірою докладали зусиль саме польська шляхта, а стимулював такі «намовляння» не стільки соціальний, як саме національний польський інтерес. Як писав Т.Рильський, станово-шляхетський інтерес переріс, перевтілювався, трансформувалася у шляхетсько-польський. Тож трикутник замкнувся: націоналізм породив націоналізми. У контексті імперських порядків стало вочевидь зрозуміло, що націоналізм є найнебезпечнішою для імперії руйнуючою силою. За переконаннями російських патріотів, на теренах імперії допустимою була лише проросійська (рос. «прорусская»), тобто проімперська націоналізація. Вона повинна була реалізуватися через «виховання народу у любові» до царя та його імперії, а водночас владою було усвідомлено, що жодного «добра» «простолюд» імперії не повинен отримати ані від поляків, ані від українофілів, ані від кого б то не було ще, а лише з рук «дбайливого, люблячого та справедливого государя-батюшки».

За таких обставин стає зрозумілим, чому українофіли велике значення приділяли вимогам права навчання народу рідною мовою. Вони офіційно заявляли, що це єдине їх бажання, без жодних інших, тим паче, політичних, «сепаратистських», амбіцій, в яких їх так запекло звинувачували. Про це ще у січні 1860 р. анонімно писав у «Колоколі» М.Костомаров:

«Ми бажали б, аби уряд не лише не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але надавав би цій справі свою підтримку та зробив уже тепер своє розпорядження, щоб у школах, котрі, як уже оголошено, будуть створені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, йому зрозумілою, а не офіційною – великоросійською, інакше народ буде вивчати лише слова, не розширюючи свого розуміння. Більшого ми не будемо бажати і вимагати для себе нічого, що було б відокремленим від спільних, сукупно зі всією Росією, бажань. Ніхто з нас не думає про відторгнення Південної Русі від зв'язку із рештою Росії. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші слов'яни поєдналися із нами в один союз, навіть під скіпетром російського государя, якщо цей государ стане государем вільних народів, а не пожираючої

²⁰ Кулиш П. Полякам об украинцах (Ответ на безыменное письмо) // Там само. – 1862. – Лютий. – С. 79-80.

татарсько-німецької Московщини. У майбутньому слов'янському союзі, у нього віруємо і його бажаємо, наша Південна Русь повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, зі збереженням єдності, заснованої не на згубній, такій, що мертвить, централізації, а на ясному розумінні рівноправності та своїх власних вигод»²¹.

Аналогічну ідею у значно скромніших виразах висловили публічно українофіли-хлопомани наприкінці 1862 р.: «Якщо нас звинувачують у сепаратизмі, чи бодай у бажанні сепаратизму державного, то ми оголошуємо, що це найбільш несусвітний і найбільш наївний наклеп. Адже ніхто з нас не лише не говорить, але й не помишляє про політику; всяке політичне прагнення за теперішнього стану настільки смішне й по-дитячому наївне в наших очах, що вважаємо зайвим навіть серйозно заперечувати проти такого закиду. Та й насправді, чи були б ми послідовними у своїх діях, узявшись прищеплювати народу політичні ідеї, тоді як будь-який натяк на політику (ми судимо за враженнями від польської пропаганди) нейтралізується розумом та сумлінням народу, коли всі його симпатії звернуті в той бік, звідки прийшло до нього позбавлення від рабства єгипетського»²². Щодо головного свого завдання та суспільного покликання громадівці заявляли: «За нашим розумінням, єдиний обов'язок людей, котрі спромоглися здобути вищу освіту, полягає в тому, щоб ужити всіх можливих засобів задля надання народу можливості набути письменності, усвідомити себе, свої потреби та вміти про них заявити, словом, аби внутрішнім своїм розвитком досягти того рівня громадянськості, на який його (народ – Ю.З.) піднято законом»²³.

Такі скромно-стримані, на перший погляд, бажання українофілів, що обмежувалися до суто народно-просвітницької мети, у своїй діяльності були цілком обґрунтовано-достатніми з огляду на суспільно-політичні реалії, в яких перебувала підросійська Україна середини ХІХ ст. Українофіли, громадівці, розуміли, що без грамотності та елементарних освітніх знань селяни, які ще «тільки вчора» були «майном» своїх власників, залишатимуться й надалі інертними, боязкими, соціально неактивними, а відтак – ще довго та важко здобуватимуть землю у приватну власність, яка забезпечила б їм упевнене соціальне становище, економічну незалежність, а отже, обумовила б виникнення політичної свідомості та спонукала долучатися до суспільно-політичних процесів. Саме такою логікою просвітницької роботи серед селянських мас керувався, приміром, П.Куліш. Він схвалював та морально підтримував освітні пріоритети в діяльності київських хлопоманів, про що свідчить його перлюстрований лист до Т.Рильського від 1862 р. Відправник нарікав, що представники офіційної влади

«нічого не роблять для головної справи – формування справжнього, чисельного суспільства власників. Нам не треба залишати його (селянство – Ю.З.) у цьому жалюгідному стані. [...] Нехай

²¹ Україна (Письмо к издателю "Колокола"). – С.502–503.

²² Отзыв из Киева // Современная летопись. – 1862. – Ноябрь – №46. – С.5.

²³ Там же. – С.3–4.

він (уряд – Ю.З.) діє через бюрократію, а ми будемо діяти живим словом. Реалізуючи його власні розпорядження (мається на увазі активна пропаганда урядом необхідності грамотності селян, які виходили із кріпосної залежності – Ю.З.), ми припинимо широке свавілля, котре повсякчас користується роздрібненістю та невіглаством наших сільських братій. Де нам вдається утвердити розуміння громадянських прав в усій громаді, там посягання чиновних варварів самі по собі руйнуються. Де ми встигнемо гарантувати заробіток населення, усупереч прихованому законними формами грабунку, там з'явиться достаток, а з достатком – і прагнення до вищої культури, яке тепер поступається турботам про хліб насущний. Усе це Ви вже усвідомили і Ваші дії, вільні від політичної мрійливості, радують кожного гуманіста, відданого ідеї внутрішньої, а не зовнішньої²⁴ революції²⁵.

Усвідомлення того, що просвітницька робота серед селянства буде тривалою та копіткою, жодним чином не викликало сумнівів щодо її доцільності та не провокувало пошуку якихось інших, швидших чи більш радикальних, форм і методів. Про це П.Куліш писав у березневому числі «Основи» того ж таки 1862 р.:

«Я надто добре бачу, в якому малопривабливому стані перебуває питання, заради котрого витратив я кращі роки життя. Якщо хочете знати правду, то я навіть і не сподіваюся дожити до нового, кращого стану; але я глибоко переконаний, що в ньому (у вирішенні цього питання – Ю.З.) полягає майбутнє благо багатьох чесних людей, і у досягненні цього блага розраховую на силу речей, на суспільну моральність, на дух і вимоги часу, але зовсім не на які б то не було “енергійні та талановиті особистості”»²⁶.

Отже, П.Куліш був упевнений, що громадянські стосунки є неодмінною та обов'язковою перспективою суспільно-політичного розвитку українського люду. Причому вони утверджуватимуться у відповідності з логікою поступу світової історії й базуватимуться на національній основі. Відтак здобуття українськими селянами грамотності рідною мовою, як один з обов'язкових та першочергових атрибутів націоналізації їх свідомості в «українському дусі», було таким важливим і принциповим питанням.

Українофіли розуміли, що набуття українськими селянами власного національного самоусвідомлення, виникнення в них почуття людської гідності та самоповаги, а отже, і політичної та громадянської активності – це справи дещо віддаленої перспективи. Водночас вони були цілком переконаними, що час самобутнього, вільного та незалежного життя українського народу неодмінно прийде, українство звільниться від пут накинutoї йому ззовні чужої системи гноблення та витворить власну, притаманну своїй питомій

²⁴ П.Куліш радів, що хлопомани своїм завданням ставили, образно кажучи, «революцію у свідомості» селян, тобто пробудження у них нового, громадянського мислення, а не «революцію зовнішню», у суспільних стосунках, яка, власне, і неможлива за відсутності «революції внутрішньої».

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.28. – Арк.21–22.

²⁶ Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Основа. – 1862. – Березиль. – С.42.

національно-культурній ідентичності систему громадянських («братерських», як говорить українське прислів'я) стосунків. Щоправда, свої думки та мрії про майбутнє України, як і щирі, глибокі переживання за долю рідного народу українофіли могли виявляти лише у цілковито довірливих діалогах із людьми з незаперечною репутацією. Таку відвертість П.Куліш дозволив собі, приміром, у жовтні 1858 р. в листі до С.Аксакова.

Реагуючи на закид у надмірній запальності, зарозумілості, різкості, П.Куліш писав:

«Слова мої тому іноді здаються надмірним криком, що їм не передує вільний діалог із громадськістю читачів, що свободи слова ми, малоросіяни, позбавлені більше, аніж будь-яка інша народність у Російській імперії, що ми співаємо свою пісню *на землі чужій* (виділено П.Кулішем – Ю.З.). Для нас немає ще терпимості думки, якою користуєтеся ви, великоросіяни. Ми маємо проти себе не лише уряд, але й вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька, хто зберігає віру у власне майбуття, яке, за нашим переконанням, не може бути однаковим із майбуттям великоросійського народу. Між нами і вами лежить така ж безодня, як між драмою та епосом. І те, і інше – великі витвори божественного генія, але дивно бажати, щоби вони злилися в єдиний тип. А ваше суспільство цього бажає й у це сліпо вірує. Ваше суспільство думає, що для нас клином зійшлася земля в Московському царстві, що ми створені для Московського царства, а можливо – що Московське царство творить наше майбутнє. Ми це бачимо і відчуваємо безперервно, і, не маючи можливості писати за себе так, як пишуть у себе вдома, зрідка лише порушуємо свою мовчанку, і тоді наше слово є результатом пригнічених ідей, і думка наша про те та інше, висловлена стиснутою фразою, здається вам запальністю, зарозумілістю, різкістю. Та якби можна було нам писати по-іскандеровськи (тобто вільно, безцензурно; від відомого псевдоніма О.Герцена – Ю.З.), то кожна фраза, що ображає вас, перетворилася би в біографічний або соціальний трактат, і ціла література витворилася б із нашої незгоди з вашим поглядом на те, що тепер обговорюється, повчаючи всі руські землі по-московськи, по-петербурзьки. Цей час прийде таки, але прийде тоді, коли нас не буде вже на світі. І нехай доказом буде те, що в період найвищого розвитку вашої писемності існують люди, обурені її нетерпимістю та однобічністю. Ми не домагаємося від вашого уряду та вашого суспільства неможливого, поки що, але ми бережемо заповіт свободи нашого самостійного розвитку, і ця справа не найменша серед наших ідей, що здійсняться у віддаленому майбутньому»²⁷.

П.Куліш був переконаний у тому, що попри цілком несприятливі умови для вільного розвитку української національності та самобутності в Російській імперії, а відтак і нечисельність людей – його сучасників, котрі б вірили та сприяли українському народові в його поступі до свободи, саме таким є шлях українців у силу природи українського ества, у силу закономірностей розвитку всієї попередньої української історії, а отже й безвідносно до бажань чи перешкод, що чиняться різними ворогами українського народу.

²⁷ Гудзій М.К. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. – 1957. – №19. – С.101–102.

Не менш запальним та відвертим був і М.Костомаров у листі до І.Аксакова²⁸. У жовтні 1861 р. відомого історика обурило виступ лідера російських слов'янофілів, в якому той, дебатуючи із поляками, заявляв їм «волю всіх російських земель», тобто брав на себе місію промовляти, в тому числі, від імені українського народу.

«Ну, а якби цей руський народ, – писав М.Костомаров, – виявив би симпатію до Польщі і побажав би з нею поєднатися? Як же по-Вашому? Потрібно було б його приборкувати багнетами, картечкою, батогами і насильно змусити благоденствувати спогляданням цілісності (підкреслено у документі, ідеться про «целостность русских земель» – Ю.З.). У такому випадку свобода, яку ви проповідуете, суперечить вашим справам. Ви говорите, будьте вільними, але думайте і дійте, відчувайте й бажайте так, як ми хочемо і вам наказуємо... Ви звичайно скажете, що розраховуєте на відому вам симпатію південноруського народу, ви пишете, що знаєте його; так, ви знаєте край, його зовнішність... Але навряд чи ви знаєте глибину народної душі. Ви не підозрюєте, що на дні її у кожного майже південноруса спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і прокинеться, коли прийде нагода. Душа справжнього південноруса зовсім не така розхристана, як великоросійська. [...] Не вірте південнорусу, бо він вам не вірить, скільки б ви не відкривали йому вашу душу²⁹. Що ж, запитаєте Ви: невже південноруський народ піде до ляхів? Не знаю: можливо піде до ляхів, можливо пристане до вас, а можливо ні до вас, ні до них не пристане, а захоче сам по собі жити»³⁰.

²⁸ Родина Аксакових певний час вирізнялася співчуттям до української культури й, зокрема, Т.Шевченка. Під час повернення із заслання у березні 1858 р. поет тричі відвідував дід Аксакових у Москві та, як зауважував О.Кониський, був дуже зворушений і розмовами, і прихильністю старого Сергія Аксакова та його синів Костянтина й Івана, а його дочка Віра навіть співала Т.Шевченкові українських пісень (див.: *Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя.* – К., 1991. – С.443–444). Шоправда вже наприкінці 1858 р. ставлення Т.Шевченка до Івана Аксакова різко змінилося на протилежне, коли той у презентаційній статті свого нового часопису «Парус», ведучи мову про слов'янські народи не згадав серед них українців. Т.Шевченко тоді навідріз відмовився співпрацювати з І.Аксаковим і писав у листі до М.Максимовича: «“Парус” у своєму універсалі перелічив усю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому – ми вже, бач, дуже близькі родичі: як наш батько горів, то їх (москалів) батько руки грів. Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває (І.Аксаков – Ю.З.) заступник (тобто, однодумець – Ю.З.) вельможного князя, любителя березової каші (їдеться про князя В.Черкаського, одного із розробників положення про звільнення селян 1861 р., який водночас відстоював «право» поміщиків карати селян різками, однак «ліберально» – не більше 18-ти за раз – Ю.З.). Може воно так і треба московській натурі, та нам то і дуже не вподобалося» (див.: *Зайцев П. Життя Тараса Шевченка.* – К., 1994. – С.321).

²⁹ Примітно, що із таким самим протестом щодо політики росіяні – відверто чи приховано, але повсякчасно, виступали й поляки. Так, один із них, перебуваючи вже під арештом, писав: «Ви кажете, поляки почали співати свої патріотичні гімни, одяглися в траур, нарядилися у блазнівські чемерки – поза сумнівом, що це простакувато і по-дитячому – тож справедливо урядові їх карати, віддавати у солдати [...], засилати, арештовувати та штрафувати – нарешті замовкнуть і переодягнуться. Але ось важливе питання: чи буде це мовчання щиросердним? Чи не буде лицерством таке каяття? Мені здається, що ні. За фальшиву іноді навіть ноту з'їздити до В'ятки, за без смаку підібраний (навіщо його називати блазнівським) одяг прослужити десяток літ солдатом немає жодного резону – замовкнуть – але в душі вряд чи з'явиться щире каяття, справжня любов до слов'янської спорідненості – вічного братерства можна досягти, але тільки в інший спосіб» (див.: *Письмо арестованного Н.С.Юрова из Житомира в редакцию «Киевского телеграфа». Дело о перлюстрации писем // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф.І. – Спр.11452. – Арк.27). Однак і росіяни, попри костомарівське зауваження про «відкриту душу», зберігали повсякчасну підозріливість не лише традиційно до поляків, але й до українців. Зокрема, київський професор О.Старовський писав щодо боротьби із «полонізмом»: «Малоросіяни [...] захоплюються спокусами поляків та євреїв, а тому не лише не складають вірної гарантії інтересам Росії у цьому краї, але й самі не можуть бути залишені без нагляду та впливу на їхнє життя. Із малоросіяні багатьох таких, котрі інтимно прив'язані до Росії, але немало й таких, які з політичних розрахунків сприяють інтересам ляхоманії та ледь чи не всі загалом мрють про окреме від Росії самостійне існування» (див.: *ЦДІАК України.* – Ф.442. – Оп.813. – Спр.661. – Арк.7).

³⁰ Цит. за: *Барсуков Н.П. Жизнь и труды Погодина // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки в г. Санкт-Петербурге.* – Ф.47. – Д.68. – Кн.18. – С.137–138.

Обурення М.Костомарова щодо свавільних претензій І.Аксакова на висловлювання буцімто думки «всього російського народу» було, певною мірою, знаковим. Для відомого історика, як і в цілому для всіх українофілів, було абсолютно неприродним самозванство російських слов'янофілів (до речі, як і західників) у висловлюванні того, що «потрібно народу», чого «він бажає» та що «треба змінити у його житті» задля «його ж таки щастя». Саме у цьому докорінно відрізнявся світогляд російських слов'янофілів і західників від українофілів-націєтворців. Росіяни, нарікаючи на «безмовність народу» через його вікову безпросвітність, сміливо бралися конструювати різні теоретичні схеми «порядку» російської народної культури від деградації й невігластва. Натомість українські націєтворці мислили в той спосіб, що, навпаки, це вони – національна інтелігенція – мають слухати і почути з вуст народу, чого він потребує та як бажав би змінити своє життя, а відтак вони зобов'язані допомогти народові у реалізації його волі, а не «вести народ за собою» до «світлого майбутнього».

Виходячи з таких міркувань, першим та обов'язковим кроком сприяння народу мало бути подолання його неписьменності, а одночасно моральної забитості, соціальної пасивності, політико-правового невігластва тощо, нав'язаних кріпацьким життям обтяжуючих пережитків. Українофіли не просто лише вірили у спроможність українського народу до організації своїх суспільних стосунків за принципами вільного, демократичного життя – вони були переконані, що саме такі риси історично притаманні українцям.

Громадянське суспільство, де всі рівні перед законом, де влада обирається вільним волевиявленням усієї громади і цій же громаді підзвітна, де кожен член громади – вільна особистість, що переймається інтересами та проблемами життя всієї громади – усі ці прикмети бажаної українцям 1860-х рр. перспективи були надзвичайно подібними до досвіду «стихійної» демократії козацького минулого, оспіваного, опоетизованого ідеалу «братерства» у суспільних стосунках. Причому ці ідеали були не якоюсь романтичною мрією – спогадом «втраченого раю» із народного пісенно-думного епосу. Цінності та традиції вільного козацького життя залишалися для українських селян актуальними критеріями поціновування життєвої дійсності навіть в умовах польського та російського панування в Україні³¹.

³¹ Характерним прецедентом надзвичайно швидкого та масового «пробудження» козацької свідомості в українського селянства стали події так званої «Київської козаччини» під час Кримської війни (1853–1856 рр.) (див.: Записки протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева о «козачине» 1855 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1900. – 50 с.; *Познанский Б.С.* Воспоминания. – Москва, 1913 – С.18–20). Примітно, що поведінка селян була надзвичайно осмисленою, впевненою й толерантною, цей рух не переріс у бунт і погроми, селяни домогалися задоволення свого права «запхатися в козак», тобто повернення собі свободи. Про це у перлюстрованому листі до князя Р.Сангушка, котрий перебував у Кракові, свідчив якийсь Фудаковський із Шепетівки. У травні 1855 р. він писав:

«Ваше сіятельство згадали про події, що сталися в Україні. Я не писав раніше нічого про те, бо під час написання останнього мого листа самі лише непевні чутки кружляли, і в такій важливій темі боявся доносити про них невірно. Сьогодні можу зробити це детально, бо я був майже очевидцем того, що відбувалося в околицях Чигирини, хоча у нас (на Волині – Ю.З.) все було спокійно. Ніхто не у змозі розгадати ту іскру, що запалила ці нещасні рухи, вірно лише те, що на цей раз, принаймні, помічники можуть бути цілком вільні від закидів, у чому найкращим доказом слугує поведінка самих селян. Ніде не зробили ніякого злочину, ані навіть найменших грубощів у ставленні до панів – які служать дворянству (ідеється про дрібних шляхтичів, що служили управителями, прикажчиками, писарями тощо у дворян-землевласників – Ю.З.), і загалом. Навпаки, усюди ходили завіряючи, що нікому нічого поганого не буде, що справа стосується лише набуття прав, які їм (селянам – Ю.З.) давно належать – звільнення від панщини і володіння землею, яку тепер вони займають – це їхня головна мета. Підлягати своїм власникам відмовилися таким рішучим чином, але, водночас, далеким від всяких пустощів і зловживань, що треба дивуватися, як міг цей народ виробити у себе стільки тактовності у такому важливому питанні. Корчми замкнули, кажучи, що там горілки не має бути, де потрібно міркувати»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.805. – Спр.473. – Арк.7–7 зв.).

Приміром, це констатували у ХІХ ст. українофіли-громадівці, які, розчулюючись від сили духу та незлобливості українського народу (попри всі неправди, в яких йому довелося жити) шляхетно, аж до самозречення, прагнули йому прислужитися. Зокрема, у своїй відомій публічній заяві 1862 р. київські громадівці писали:

«Вивчаючи народ і ті моральні основи, що складають його побут та свідомість, ми обґрунтовано можемо зробити наступні висновки: 1) Наш народ значною мірою релігійний, і тому виховання його повинно опиратися на повну повагу християнських істин. [...] 2) Народ наш усвідомлює всю важливість поземельної власності, розуміє, що без неї сама свобода – мильний пузир, брехливе слово. [...] Він не може відразу змінити свій погляд на людей, благополуччя яких створювалося коштом його гіркої долі, хоча у нього надто розвинуте почуття справедливості й любові до ближнього. [...] Можна цілком стверджувати, що наші селяни будуть найчеснішими людьми і громадянами, з яких не можна буде зробити сліпої зброї для зухвалих і карколомних поворотів. 3) Народ прийнятий глибокою повагою до своїх звичаїв, переказів, побуту, до всього того, що становить ознаки його національної самобутності; тому виховання його має зберігати повагу до народного селянського побуту, етнографічних особливостей, до мови й національності»³².

Кріпосне безправ'я не позбавило українське селянство моральності, опертої на християнські засади людинолюбства. Важко, підневільно працюючи, українці шанували приватну власність, побожно остерігалися гріха зазіхання на чуже. Однак понад усе вони шанували особисту свободу та демократичність у взаєминах («братерство» поміж людьми, яке проголошене самим Господом головною життєвою настановою). Саме особиста воля та побратимство у стосунках між людьми становлять для української свідомості зміст життєвої справедливості та Господньої правди. Ці ідеали надзвичайно широко, романтично та щемливо оспівано у піснях і думках, особливо козацької тематики, а також зафіксовано у пареміях³³.

Мабуть, болючим переживанням та небажанням українців миритися із несправедливістю можна пояснити входження у наш національний фольклор ХІХ ст. образу Устима Кармалюка. В.Дячок довів, що історична постать

³² Отзвѣ изъ Кіева. – С.4.

³³ Ідеали свободи, зневага до панщини, солдатчини, підневільних робіт, осуд московської імперської політики та польської шляхетчини ясно відстежуються у піснях і думках громадсько-політичного циклу (див.: Драгоманов М.П. Політичні пісні українського народу ХVІІІ–ХІХ ст. – Женева, 1883. – Ч.І. – Розд.1. – 137 с.; Женева, 1885. – Розд.2. – 227 с.). Красномовно ілюструють життєві пріоритети українців, серед яких цінностями найвищого, найбільш жаданого ґатунку є свобода, побратимство, справедливість, перлини народної мудрості, зібрані впродовж другої половини ХІХ ст. М.Номисом: Де козак – там і слава; Козак та воля – заласна доля (с.74); Хто не звик правди поважати, той завше ласий панувати; Пани в світі блукаюцця, та з правдою не знаються; Пани правдою кепкують – проте ж в світі і панують (с.91); Що буде, те буде, а козак панщину робити не буде (с.99); Хоч три дні перед смерті волю побачить; З корита їли та у волі жили – ніякого горя не знали (с.100) (див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – 766 с.).

У.Карманюка, котрий і став прототипом легендарного Кармалюка, була насправді малопривабливою³⁴. У.Карманюк – подільський злодій, якого неодноразово ловили самі ж селяни та передавали в руки місцевої влади. Хоча, треба визнати, розбійник цей був незвичайний, адже він тричі повертався із сибірського заслання. Доведено також штучність міфологізації імені реальної людини, що сталося завдяки пісні «Повернувся я з Сибіру», яка була створена подільськими балагулами Савранського гуртка³⁵. Однак важливо, що образ народного героя творився на півдні Подільської губернії, а згодом пісня про нього записувалася з вуст народу всюди (в тому числі на Волині та Київщині), тільки не в рідних селах, де діяв історичний У.Карманюк. Отже, українці сприйняли образ борця із несправедливістю, а це значить, що вони потребують правди у суспільному житті та шанують ідею боротьби за правду. Тож У.Кармалюк, «котрий сам зазнав чимало кривд, і карав тих, хто збиткувався над людьми та відбирав у зажерливих визискувачів, аби лише поділити добро між нужденними» – був у демократизованих народних українських уявленнях утіленням справедливості³⁶. Українська свідомість відмовляється покійно та мовчки коритися знуцанню людини над людиною, оскільки це є відвертим насиллям над людською гідністю, це нівечить найбільш жадане та найцінніше в житті – людську свободу, а отже – спотворює Господню правду. Саме тому народна культура так органічно сприйняла образ національного Робіна Гуда, який цілковито вписався у систему українських світоглядних цінностей та уявлень про добро й зло, правду і кривду, справедливість та наругу.

Ідеї свободи та людської гідності, а також ідеал побратимства у суспільних взаєминах оспівував своєю творчістю й Т.Шевченко. Поширення в Україні вже перших творів молодого поета супроводжувалося надзвичайним піднесенням та захопленням серед земляків усіх верств, кому лише доводилося чути слово Кобзаря. В умовах миколаївського безпросвітнього «сатрапства» та всеосяжного чиновницько-бюрократичного панування 1840-х рр. поезія Т.Шевченка відкривала цілком інший світ – світлий, людяний, життєтвердний. Слово про величне минуле козацьких часів, витончена лірика любовних переживань пробуджували розум і серця українців не лише довершеною музикою рідного слова, але й змістом поезії, що вщерть була заповнена образами вільних людей, або сильних праведністю боротьби за

³⁴ Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 226 с.

³⁵ Дячок В., Яременко В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми // Сучасність. – 1997. – №5. – С.123–127.

³⁶ Не менш важливим для українців є почуття справедливості і в наш час. Саме цим можна пояснити публіцистичну війну, яку ведуть подільські письменники та краєзнавці, відстоюючи (всупереч документально аргументованим доказам історика В.Дячка) глорифікований образ подільського «месника». Вони, на жаль, не бажають відділяти фольклорний образ героя (проти якого, власне, В.Дячок нічого не має) від одіозної історичної постаті його прототипу. А проте, значно важливіше та цікавіше було б досліджувати феномен Кармалюка/Карманюка у ракурсі того факту, що фольклор далеко не кожного народу мав свого Робіна Гуда, а отже, світоглядні пріоритети не кожного народу так гостро та навіть болісно, як в українців, чутливі до проблем свободи людини, особистої гідності й почуття соціальної справедливості у суспільних взаєминах.

волю та людське щастя. Щонайбільше, слово Кобзаря вражало правдивістю зображення людських переживань, правдивістю відтворення думок, жадань, емоцій, зусиль вільної своєю свідомістю людини. Силою справжніх людських почуттів та силою розкриття правди життя поезія Т.Шевченка здійснювала у свідомості українців дива.

Примітно, що першими поціновувачами та палкими прихильниками творчості поета були не селяни (які до його слова через відомі обставини ще довгий час не мали доступу), а представники заможних українських станів. О.Афанасьєв-Чужбинський писав, що хто знає тогочасне суспільство, той не може не здивуватися. Адже діти заможних родин змалечку, вже від годувальниці, переходили на виховання або до іноземних няньок, або до таких, що розмовляли лише російською. Однак поява в українському середовищі Кобзаря «вмить розігнала апатію і викликала любов до рідного слова³⁷, яке вже було виштовхнуте тоді не лише з товариства вищого стану, але й навіть із розмови з селянами»³⁸.

Харківські громадівці від імені дворян-українофілів писали щодо ролі Т.Шевченка в українському суспільному житті (у 1862 р.): «Тюпаючи далі за Московію [...] ми од щирого серця глумились над своєю мовою, над своїм народом і тюпали далі [...], а Тарас догнав нас та й почав назад завертати – до народу, до покинутого, занеханого, обідраного й осміяного народу. От і почали наші додому повертати – перше потроху, а потім і густіш. Тоді-то тільки побачили ми, що у нашого народу душа широка, та ще до того чистіша і світліша нашої»³⁹.

Тож закономірно, коли Шевченкове слово завдяки праці українофілів, громадівців, хлопоманів, тобто зусиллями новонародженої української національної еліти, було донесене до мас простолуду, відбулося справжнє політичне єднання всіх верств українців навколо спільних, однаково всім зрозумілих та цінних істин, які підносив Т.Шевченко. Символічно пророчими стали слова П.Куліша над гробом поета, що вирушав в останню путь із Петербурга на Чернечу гору: «З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!»⁴⁰. Саме тому Т.Шевченко є національним пророком українців, адже його «духовна енергія поета-пророка» перелилася й утілилася у нову «якість буття його народу»⁴¹. Ю.Охримович щодо цього також наголошував: «Шевченко був передовсім поетом, він не полишив нам обдумані політичної програми, але його поезія відіграла в розвитку української політичної думки далеко більшу роль, ніж

³⁷ Неабиякої уваги заслуговує той факт, що за надзвичайного захоплення поезією Т.Шевченка в Україні представниками різних станів, за свідченням О.Афанасьєва-Чужбинського, російська критика вихід «Кобзаря» зустріла одноставно-глумливо.

³⁸ Чужбинський А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.2–4.

³⁹ Супрунюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.184.

⁴⁰ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – С.388.

⁴¹ Дзюба І. Тарас Шевченко: життя і творчість. – К., 2008. – С.644.

усяка писана програма»⁴². Але найвлучнішим є визначення О.Кониського – сучасника та активного діяча українського руху 1860-х рр., який ще наприкінці ХІХ ст. писав: «Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне»⁴³.

Інакше кажучи, творчість Т.Шевченка консолідувала всіх, кому його ідеї та проголошені ним цінності були рідними й бажаними. А зміст цих ідей та цінностей дозволяє стверджувати, що українці у своїх світоглядних переконаннях, в успадкованих на генетичному рівні традиціях і звичаях, у повсякденно-побутовій культурі поведінки на середину ХІХ ст. зберігали надзвичайно прогресивний, життєствердний потенціал задля формування вільних, відкритих, позбавлених будь-яких пережитків середньовічної диференціації громадянських взаємин. Ця реальність надихала тогочасну українську інтелігенцію – українофілів-націєтворців, утверджуючи у переконанні, що їх місія буде цілком вичерпана самою лише просвітницькою роботою, адже українство своєю історично-культурною традицією, свободолюбством та християнською моральністю вже володіє надзвичайно цінними надбаннями для справедливої організації своїх суспільних стосунків у майбутньому, а тому допомогти йому треба лише в інтелектуальному розкріпаченні⁴⁴.

Водночас романтична гіперболізація народної гідності та протиставлення її сваволі, самолюбству, егоїстичному індивідуалізму аристократії заклали основи нової народницької історіографії, що виокремлювала та підносила історію народних мас, нехтуючи історією урядів, панівних верств, правлячих династій тощо. Однак ця віра у спроможність народу своїми внутрішніми силами вибудувати справедливе суспільство «братерських стосунків» породжувала певні крайнощі, проти яких чи не найпершим ще у 1862 р. виступив П.Куліш статтею «Українофілам». Він визнавав, що процес українського націєтворення зародився як романтичний порив «відкритих, чистих сердець» певних освічених людей, які шляхетно пройнялися християнським співчуттям до своїх упосліджених співвітчизників:

⁴² Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – С.64.

⁴³ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський... – С.581.

⁴⁴ Упевнений у тому, що український народ зі своїх природних внутрішніх резервів, із самої логіки історичного розвитку неодмінно домагатиметься свободи, аж поки її не здобуде, П.Куліш свого часу підтримував М.Костомарова словами: «Ні, у Вас засохла жива струна, без якої ніколи не буде гармонії у Ваших учених та поетичних працях... Якщо зів'януть подібним чином всі нині діючі в літературній царині малоросіяни, то і тоді я буду спокійним, я за ними не жалкую. З'являться нові, із народу, з'являться свіжі серцем, котрим сама природа, без науки прищепить любов до свого рідного, і вони візьмуться до праці і принесуть жертви з таким жаром, якого, можливо, ще і не бачили!» (див.: М'яковський В. «Люди сорокових років». (Кирило-методіївці в їх листуванні) // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14742. – Арк. 28; Його ж. Люди сорокових років. (Кирило-методіївці в їх листуванні) // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – К., 1928. – Кн.2. – С.43). Чехословацький громадсько-політичний діяч, професор філософії Т.Масарик відзначав, що ще наприкінці ХVІІІ ст. німецький мислитель Й.Гердер із піднесенням відгукувався про південноруський народ, уподібнюючи Україну античній Греції: «Україна буде новою Грецією: прекрасний клімат, де живе цей народ, його веселий характер, його музична обдарованість, родючий ґрунт і т.д. колись пробудяться до життя: із багаточисельних диких народів, якими були колись греки, виникне культурний народ, межі котрого сягнуть Чорного моря, а звідти поширяться по світу» (див.: Бочковский И.П. Проф. Т.Г.Масарик об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.47).

«Українська ідея, заснована на глибоко демократичному началі, з'явилася через відчуття неправди у взаємних стосунках брата із братом. Євангельське вчення, обновившись у чистих і гарячих українських серцях, заставило їх полюбити трудящих і обтяжених більше, аніж любили вони до того часу багатих і знатних друзів своїх, більше, аніж любили братів, сестер, батьків і матерів своїх. Відкинувши думку про власне благополуччя, зневаживши честолюбними планами, властивими молодому розуму, і погоджуючись на всі можливі лиха у середовищі тих, кого вони в душі своїй називали недолюдками, узялися ці спочатку нечисельні народолюбці за свою нову справу і почали її з вивчення простого люду українського, його мови, вдачі, звичаїв і його історії»⁴⁵.

Романтики-народолюбці, відзначав П.Куліш, дивилися на окремих представників панівної верстви, котрі виявляли лояльність до українського руху, як на щось уповні закономірне, а водночас – різко засуджували сам панівний стан, усіяюко звинувачуючи шляхетсько-дворянські кола у всіх бідах та шукаючи правдивої людяності лише серед людей праці та серед тих, хто терпить нестатки.

«Фатальні крайнощі! – писав П.Куліш. – Вони були причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної або малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізольованості нашої громади народолюбців і, що гірше за все – відчуження від нас чисельних людей багатих і різнобічно обдарованих, котрі, пройнявшись повагою до нашої діяльності, надали б їй, справді, суспільного значення, виявили б солідарність і порятували б багатьох із нас від марної загибелі в боротьбі із нуждою та із несприятливими суспільними обставинами»⁴⁶.

Віддаючи належне природній високій гідності, людяності та здібностям «нашого простолюду», що проявляються у народній культурі та мистецтві, П.Куліш продовжував розмірковувати:

«Те правда, що жодна література не запозичила із простонародного середовища життя такі величні образи, сповнені людської гідності, як українська, жодна не зробила ідеали простонародних вірців настільки популярними серед читачів і слухачів. [...] Це свідчить найбезперечніше про природні чесноти українського простолюду і виправдовує глибоку любов до нього наших письменників. [...] Але чи впливає з усього цього, що література, яка зображує одну лише сторону життя – і до того ж в ідеальному її розумінні – йде вірним шляхом у своєму розвитку вперед?»⁴⁷.

⁴⁵ Українофилам. (Невідомий твір П.Куліша) – Б.м., б.р. – С.8; *Куліш П.* Українофилам. (1862, августа 28. Хутор Мотроновка, под Борзноу) // ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.2335. – Арк.1–1 зв.

⁴⁶ Українофилам. (Невідомий твір П.Куліша). – С.10–11.

⁴⁷ Там же. – С.11.

Таким чином, П.Куліш виступив проти принципу схематичності⁴⁸, яким хибували російські теоретики суспільних перетворень і який захоплював тепер українофілів. Українські крайнощі у схематизації полягали в тому, що абсолютизуючи народ та вироблені ним ідеали, принципи, життєві традиції тощо, окремі наші народолюбці самі намагалися уподібнитися, підлаштуватися, «розчинитися» у цьому простонародному стилі, а одночасно з тим – засуджували та нехтували всім, що могло хоч якось поєднатися з «аристократизмом» чи «панством». Ця тенденція виявлялася не лише у поведінковій позиції українофілів (коли вони прагнули культивувати одяг, манери, мову селян), але й стала, по суті, панівною засадою у формуванні української літератури. Однак у середовищі простолюдю така поведінка лояльних до нього представників аристократичних кіл – «друзів народу», людинолюбців – досить часто сприймалася як дивацтво⁴⁹. Тож П.Куліш був досить переконливим, висловлюючи думку, що

«головною причиною цього сумного явища є помилкове розуміння демократичності характеру українського народу. Зазвичай думають, що простий український народ відкидає ідею панства за якимось особливим філософським поглядом на життя, що властивий його (народній – Ю.З.) природі, тоді, як його недовіра до панства і небажання йти одним шляхом із панами пояснюється подіями та обставинами цілком зовнішніми. [...] не варто стверджувати з оракульською сміливістю, ніби він до того демократичний за своєю природою, що в ньому не може виникнути ніяка аристократія, без зовнішнього примусу»⁵⁰.

За П.Кулішем, значно пліднішою була б позиція, коли народолюбці по-блажливо «не спускалися» до простоти народного життя, а навпаки – прагнули дати народу кращі зразки життєвого різноманіття в усій його повноті. Не обов'язково, писав він, розривати стосунки із провідними верствами суспільства, аби прислужитися народу. Не треба забувати про природну зміну поколінь. Тож якщо із людей «нових переконань», тобто «народолюбців», буде колись сформована нова місцева адміністрація, то, звісно, це буде значно вагоміша підстава очікувати на підтримку українського руху з пробудження національної самосвідомості народу, аніж коли б ці люди уподібнолися до народу в його простоті життя:

«Для того, щоби поширювати в народі писемність і долати помалу його забобони, немає жодної потреби зневажати вдосконаленим цивілізацією побутом, ставати чорноробом та наслідувати простонародну натуру і звичаї в усіх деталях. Народ наш

⁴⁸ Тут під «схематичністю» слід розуміти ігнорування життєвих реалій, коли певна теоретична ідея чи думка абсолютизувалася і їй віддавалася вся увага, а, рівночасно, життєві реалії, що не узгоджувалися з визначеним абсолютом, не бралися до уваги.

⁴⁹ Стряпчий, що розслідував справу згаданого вище Б.Познанського, з оповідей селян свідчив, що як тільки той з'явився у селі, на нього певний час дивилися з недовірою. Селянам «студент у світлиці здавався, як вони висловлювалися, чимось неповним» (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.11 зв.).

⁵⁰ Українофилам. (Невідомий твір П.Куліша). – С.15.

не проти того, аби вибратися із морального та матеріального бруду, в якому утримує його нужда і невігластво. [...] Одна біда, у нього немає перед очима розумних зразків простого й комфортного життя. [...] А саме в такому середовищі, не відчуженому від європейської освіченості та такому, що зберігає у собі кращий моральний спадок свободолюбних та поетичних предків, могли б здійснитися законні прагнення нової України у відновленні своєї народності зі всіма її достоїнствами. До цього, якраз, із вищого за багатством та знатністю класу приєдналося б, якщо не побутом, то за симпатіями, все істинно аристократичне, істинно найкраще»⁵¹.

Інакше кажучи, ідея справедливого, законного, демократичного, тобто – громадянського суспільства, культивована розумно, різнопланово, не вдаючись до крайнощів, неодмінно привабила б та притягнула на свій бік усі кращі «істинно аристократичні» сили, тобто «аристократів духу» – чесних, благородних, шляхетних людей. Отже П.Куліш виходив зі справжніх життєвих реалій і моделював розвиток подій, узгоджено з прагматичними людськими інтересами.

Цілком можна припустити, що за обставин природного розвитку подій процес українського націєтворення, який розгортався з орієнтиром на побудову суспільства «братерських стосунків», тобто організації суспільних відносин громадянського типу, безумовно, саморегулювався б та вдосконалювався за теоретичними корегуваннями того ж таки П.Куліша. Натомість у суспільно-політичних реаліях Російської імперії саме з середини 1862 р. (року написання П.Кулішем своєї відомої статті) український рух було звинувачено у ворожості до імперських порядків та розпочато боротьбу з усім українським.

Як наслідок, аж до часу падіння Російської імперії всі діячі та прихильники процесу українського націєтворення перебували в ролі ізгоїв, котрих переслідувала та засуджувала як російська влада, так і російська імперська громадська думка. А це, своєю чергою, законсервувало те становище, коли весь українофільський рух аж до початку ХХ ст. ідентифікувався суто з культурницькою діяльністю на користь українського простолюду – вивчення його побуту, культури та сприяння йому в здобутті писемності й пробудженні власного національного самоусвідомлення. Натомість, поняття «українська аристократія», «українське шляхетство», «українські вчені, вчителі, лікарі, буржуазія, купецтво, банкіри» тощо – надзвичайно складно було ідентифікувати з узагальненим поняттям «український народ», адже інакше, як «неграмотні селяни» та «простакуваті провінціали» російська суспільна свідомість українців ніколи не трактувала. А офіційна політика імперії всіма можливими репресивними засобами повсякчас утверджувала це ж саме переконання (щодо сільської відсталості всього українського) як серед росіян, так і у середовищі самих українців. Зрештою, різнобічний тиск панівної російської думки, а також проваджена в імперії національна

⁵¹ Там же. – С.25.

політика – уніфікувати все до спільного знаменника «єдиного русского мира» – поширили й серед простолюду переконання, що, аби досягти «чогось суспільно значимого» треба чимшвидше «розчинитися» у «культурному середовищі» російської «високої» цивілізації.

Отже, український національний рух середини XIX ст. засвідчив, що процес вітчизняного націєтворення розвивався цілком узгоджено та синхронно із подібного змісту процесами інших європейських народів. Українська національна еліта вбачала своє покликання лише в тому, аби сприяти подоланню освітнього невігластва та формуванню правової свідомості серед широких верств суспільства. Водночас основою майбутніх взаємин в українському середовищі вбачався традиційний громадівський устрій, характерний для національного життя до часу впровадження в Україні кріпосного права.

The article describes contents of ukrainophiles', khlopomans and hromadamens (middle of XIX) world-view ideals and aspirations based on journalism, private correspondence and policy speeches. Owing to reproduced the vision model of future of Ukraine. It's concluded that all national elite activity was directed to the building of the civil relations in Ukrainian society.

